

a *Barcaság*-ot *Barcá*-nak nevezték. A *Szilágyság*-ot még ma is gyakran csak *Szilágy*-nak mondjuk. A *Zselic* tájnév *Zselicség* változatát pedig az MTA Földrajzinév-Bizottsága — a helybeliek véleményét is figyelembe véve — már el sem fogadta helyesnek. A másodlagos *-ság, -ség* képzős formák az irodalmi nyelv felől terjedtek el, de a népi szóhasználatba — amint ezt a népryelvi gyűjtések igazolják — alig jutottak el. Az írásbeliségben viszont még összetett szavakon és nagy hagyományokkal rendelkező neveken is megjelent a *-ság, -ség*. Így keletkeztek az ilyenek: *Erdélyység, Göcsejség, Erdőhátság, Sárközség, Cserehátság*. Ez azt mutatja, hogy a *-ság, -ség* a tulajdonnevek körében tájnévképzői szerepre tett szert.

Végül még röviden a tájnevek stilisztikai, hangulati vonatkozásairól. — A népi határnevekhez hasonlóan a tájnevek körében is vannak tréfás, gúnyos árnyalatú nevek. Tréfás névadással keletkezett *Göcsej*-nek *Girgácia, Csallóköz*-nek *Kukkónia* változata. Stilisztikai hatást a furcsa, ritka tájszavak *-ia* országnévképzővel való összekapcsolása vált ki. A *Murokország*-ról már beszéltem. Ebben az esetben az *ország* szó funkciója megegyezik az *-ia* képzővel. Tréfás azonosításon alapszik — tehát metafora — a *Rábaköz Kiskánaán* változata. Néprneveink egy része gúnyos árnyalatot hordozott. Tréfás-gúnyos népnév volt például a *barkó, matyó, palóc*. Az eltérő kultúrájú környezet adta őket. A megnevezett lakosság rendszerint le is tagadta létezésüket, szemben például a jászokkal, kunokkal, székelyekkel, akik büszkén vállalták sokszor mítoszokkal körülvont származásukat. A *Barkóság, Matyóföld, Palócföld* azonban tájnévként már nem hordoznak gúnyos, bántó tartalmat, mivel nem a helyi hagyományban gyökereznek; szaktudományi eredetű mesterséges nevek. — A vallási elkülönülés is lehet tréfás névadás forrása. A Székelyföldön két kistájt is *Szentföld*-nek neveznek. Mindkét név protestáns lakosságtól származik, és katolikus falvak csoportjára vonatkozik.

A tájnevek történelmünk és kultúránk szerves részét képezik, legfontosabbjainak ismerete hozzátartozik az általános műveltséghez. Beható tanulmányozásuk pedig nemcsak tanulságos, de izgalmas feladat is.

Juhász Dezső

Fenőkövel kapcsolatos földrajzi nevek

1. A pengés vágószerszámoknak, köztük a kaszának és a sarlónak az élesítésére a fenőkő szolgál. A természetes fenőkő anyaga terméskő, mégpedig általában homokkő vagy agyagpala, olykor mészkő. A legegyszerűbb természetes fenőkő a hegyi patakok, folyók medrében vagy partján talált kő, nagyobb kavics. A Borsod-Abatúj-Zemplén megyei Hegyközben a kassaélesítésre való fenőkövet régebben „Kárpátukrajnából szereztek be, ahol a patakokban a víz alatt kitűnő kőveket lehetett szedni. Küldték postán vagy az arra katonáskodók hoztak magukkal annyit haza, amennyi hosszú ideig eltartott” (Balassa: Hegyköz 139—40). Kézbe simuló, alkalmas formát úgy adtak a fenőkőnek, hogy téglalap vagy ovális alakúra faragták. Néhol valóságos háziipar volt a fenőkő faragása. A Háromszék megyei Kézdivolyánon (újabb neve: Kézdiszentkereszt) egy fenőkő-faragó naponta 50—60 darabot készített családi munkamegosztásban. A zalai Csesztreg és a baranyai Kővágószőlős lakosai is faragtak eladásra fenőkövet a határukban található homokkőből. Újabban gyári úton állítanak elő fenőkövet valamely kemény kristályos anyag (kovakő, korund, karborundum) apróra zúzott és megfelelő kötőanyagba ágyazott szemcséiből. A gyári fenőkőveket a vasáruboltok árulták. Az 1911. évi Mezőgazdasági Lexikon (2: 549) szerint az országban kapható legjobb minőségű kaszkő a bajor márvány

kaszakó volt, amelynek darabját 55—60 fillérért árulták; keresett volt a voralbergi fekete márványkő (20—25 fillér), a tiroli kaszakó (15—20 fillér) és a lapos vagy gömbölyű csiszolóporkő (15—25 fillér) is. (A fenőkő néprajzi vonatkozásaihoz l. különösen Paládi-Kovács: Rétgazd. 207—11. l. még Kósa: NéprLex. 3: 95.)

A fenőkőnek különféle megnevezései élnek a magyar nyelvjárásokban: *kaszakó, fenkő, fénkő, fenőkő, kaszafenkő, kaszafenkő, kaszafén, fen, fén, köszörűkő, csiszakő* (Nyatl. 285. sz. térkép), *patickő* (Jankó: BNépr. 246). A kőfajta alapján különböztetik meg a *békasó, termésűkő, márványkő, siferkő, homokkő, kárpátikő, habkő, palakő, kovakő, gránitkő* stb. nevű természetes fenőkőveket (Paládi-Kovács: Rétgazd. 209) és a *műkő, öntött kő, öntvénykő, smirglikő* stb. nevű gyári fenőkőveket (i.m. 210).

2. Fűkaszaláskor, aratáskor a kasza rendszeres élesztésre szorul. Minden kalapálás után, de naponta többször is, sőt egy-egy renden belül is fenőkővel meg kell fenni. Érthető tehát, hogy az a hely, ahol a kasza fenésére alkalmas terméskövet lehetett találni, érdemes volt arra, hogy a környék lakosságától külön nevet kapjon. A hely jellegzetességéről a legvilágosabban az a név tájékoztatott, amely magára a fenőkőre utalt. Számos ilyen földrajzi nevünk van.

A legkorábbi adatolható „fenőkőves” földrajzi nevünk a *fenkő* felhasználásával alakult, és a Börzsönyből való. Ipolytólgyes (egykor: Ságizsidód) határjárásaiban olvashatjuk: 1270/1365: „terra iacet inter fontem, Bana vocatum, et inter fontem, *Fenkow* nominatum” (MonStrig. 1: 580), 1278: fons Bana, fons *Fenku* (Bakács 210); 1341: „terre . . . capituli inter fontem Banapataka et *Fenkupataka*” (MonStrig. 3: 402). Ortway (Vízr. 1: 304) a *Fenkő* forrásnevet csak nagyjából tudta helyhez kötni: „Börzsöny mezőváros határában”. A pontos lokalizáláshoz az segített hozzám bennünket, hogy az idézett oklevélrészletekben a *Fenkő-patak*kal együtt szereplő *Bánya-patak* ma is megtalálható a térképen: ez Nagybörzsönytől délre a Csörgő-kútból ered, s bal felől felvéve a több forrásból, egyebek között a Rózsa-forrásból is táplálkozó Hosszú-patakot, *Nyergesi-patak* néven Ipolytólgyestől délnyugatra bal felől az Ipolyba ömlik. (L. A Börzsöny turistatérképe. 1: 60 000. Budapest, 1979.) Aligha tévedek, ha a régi határjárások és a mai vízrajzi helyzet alapján a középkori *Fenkő-patak*-ot a jelenlegi *Hosszú-patak*-kal azonosítom. S nem tartom megokoltnak azt a kérdőjelet, amellyel a TESz. (2: 884) a *fenkő* szócikkében az 1270/1365. évi *fontem Fenkw* és a *fenkő* 'kaszakó' etimológiai azonosságát bizonytalannak minősítette. A *Fenkő-forrás* esetében a *Fenkő-patak* forrásával van dolgunk, olyan patakéval, amelynek medrében fenőkőnek való köveket lehetett szedni. — További adatok a *fenkő* helynévi alkalmazására: 1765: *Fénkő* 'erdő a kalotaszegi Türe határában' (Szabó T. A.: Kal. 261); 1779: *Fenkő árnyék* 'a Gömör vármegyei Gömörpéterfalva határrésze' (Ila 3: 199), 1781: *Fénykő völgyibe* 'szántóföld a kalotaszegi Szucság határában' (Szabó T. A.: Kal. 254); 1933: *Fénykő* '450 m-nél magasabb hegy a Bükkben Cserépfalutól észak-északnyugatra' (Bükk hegység. Kirándulók térképe 7. sz. 1: 50 000); 1952: *Fénykőpuszta* 'Zagyvaróna belterületének északkeleti része' (Hnt. 290); 1970: *Fénykő-lápa*, *Fénykő* 'határrész Pétervására belterületétől északnyugatra' (MNYTK. 125. sz. 79; vö. *Köszörüs lápa* 'határrész Bélapátfalva belterületétől északkeletre, ahol köszörűnek való kövek találhatók': i.m. 58); 1970: *Fénykő-bikk pataká* 'határrész Bodony belterületétől nyugatra' (i.m. 120); 1981: *Fény-kő* '371 m magas hegy Mátranaváktól észak-északkeletre' (A Heves-borsodi dombság turistatérképe. 1: 60 000).

A *fen* 'fenőkő' [1395 k.: „cos: *fenn*”: BesztSjz. 721.] főnév -s képzős melléknévi származéka a mai magyar nyelvjárásokban is él a *fenes tarisznya* 'a kaszaélesztés szerszámainak (azaz a kaszaverő kalapácsnak, üllőnek, fenőkőnek stb.) az őrzésére használatos tarisznya' szókapcsolatban (Ózd, Sajóvárkony, Sajópüspöki, Lénárdaróc, Domaháza, Észak-Heves, Dél-Gömör: Paládi-Kovács Attila levélbeli közlése). E *fenes* 'fenőkőves'

melléknévből már a középkorban számos földrajzi név alakult. A legkorábbi az erdélyi Gyalutól kelet-délkeletre fekvő Szászfenesre vonatkozik: 1272: *Fenes* (Suciú 1: 243); 1297: *Zaazfenes* (Csánki 5: 250). A *Fenes* helynév elsődlegesen azt a patakat jelölte, amely jobb felől itt ömlik a Kis-Szamosba. Ugyanez a patak a névadója a középső folyás mellett *Magyarfenes*-nek [1894: *Magyar-F(enes)*.: PallasLex. 7: 76, de 1. 1332–7: *Olahfenes*: Csánki 5: 350 is] és a felső folyás mellett *Kisfenes*-nek [1456: *Kysfenes*: Csánki 5: 351] is. A patak partján és medrében fenőkőnek való köveket lehetett szedni; innen a patak neve. (A EtSz. 2: 203 a *Fenes* helységnevek eredetét még tisztázatlannak tartotta, a DocVal. 36 pedig a *fenyő* fanévből való származtatás lehetőségét vetette fel. A helyes etimológiát Kniezsa ismerte fel: ErdVíz. 11, MagyRom. 1: 228.) — További helynévi alkalmazások: 1291–4: *Fenes* 'helység Belényestől délnyugatra, Várasfenes' (Györffy 1: 617); 1292: *Fenes* 'egykori helység Hunyad vármegyében Illyétől keletre, ahol jobb felől a Fenes patak a Marosba ömlik' (Csánki 5: 91), 1. még 1494: *Fenesthorok* (Csánki 5: 90) és 1520: Rivulus *Fenes* vocatus (uo.). — *Fenes* 'helység Erdélyben Zalatnától kelet-délkeletre' [1677: *Filesdi* alias *Fenesi* sz.: Szabó T. A.: Váltan. 4: 181, de 1. 1276: *Filess* (o: *Fílesd*): i.m. 4: 178 is]. A régi *Fíles* személynév -d képzős származékából alakult *Fílesd* helységnevet idővel a *Fenes* váltotta fel. — 1868–9: *Fenes* 'a Kis-Küküllő mellékvize a Maros-Torda vármegyei Kibéd községnél' (Kniezsa: ErdVíz. 11), 1870: *Fenes* pataknál gr. 'ua.' (Orbán: Szék. 4: 23).

A *köszörűkő* helynévi alkalmazására 1331-ből van a legkorábbi adatunk: „Circa primam metam *Kwzereukw*” (Oklsz. 541; nincs lokalizálva). További adatok: 1411: „Ad aciem monticuli *Kezerekeorra* vocati” (uo., nincs lokalizálva). További adatok: 1854: *Küszürökopatak* (c: *Köszörűkőpatak*) 'a Gyergyó vármegyei Békás helység településrésze' (Szabó T. A.: Gyergyói hn. 24); 1864/1902: *Köszörűkőhányás* 'finom vörös kőből álló kőhányás Kővágóörs határában' (Jankó: BNépr. 70); 1933: *Köszörűkő v(ölgy)* 'völgy Mátramindszent belterületétől dél-délkeletre' (Mátra hegység. Kirándulók térképe 6/a. sz. 1: 50 000); 1974: *Köszörűkő* 'erdő Mesztegnyő belterületétől délkeletre' (SMFN. 310: „A favágók köszörű követ hagytak itt”). A Budaörs belterületétől nyugat-északnyugatra levő, 243 m magas dombot jelölő *Köszörűkő h(egy)* [1930: Budapest és környéke. 1: 75 000-es térkép] bizonyára tükörfordítás a németből; vö. 1887: *Schleifstein B.* 'ua.' (Umgebungskarte von Budapest. 1: 75 000-es térkép).

A *köszörű* főnév legkorábbi helynévi alkalmazása a Szolnok-Doboka vármegyei Szamosújvártól kelet-délkeletre fekvő Kisdevecser 1347/1366. évi határleírásában olvasható: „in silva in loco *Kuzureused* vocato . . . in loco *Kuzurusedfey* vocato” (AnjouOkm. 5: 138). További adatok: 1775: *Köszörű szög* 'a Gömör vármegyei Dobóca határrésze' (Ila 2: 211); 1782: *Köszörű szegbe* gr. 'a Gömör vármegyei Feled határrésze' (Ila 2: 266), 1841: *Köszörűpatak* 'a Parádi-Tarna jobb oldali mellékvize Parádsavárnál, Köszörű-patak' (MNY. 25: 152); 1873: *Köszörű pataknak* gr. 'Brassón átfolyón patak' (Orbán: Szék. 6: 5); 1933: *Köszörű v(ölgy)* 'völgy Kács belterületétől nyugat-délnyugatra' (Bükk hegység. Kirándulók térképe 7. sz. 1: 50 000); 1943: *Köszörűhegy* 'hegy az Udvarhely vármegyei Siklód belterületétől délnyugatra' (Szóvátafürdő és környéke. 1: 75 000-es térkép).

3. Más nyelvek helynévanyagában is vannak olyan földrajzi nevek, amelyek 'fenőkő' jelentésű köznévből alakultak. A Kárpát-medence efféle helynevei jövevényként meghonosodhattak a magyarban is. Például az 1271-ből adatható *Buruznuk* 'helység Gömör vármegyében Rimaszombattól észak-északkeletre, Kisborosznok' (HazaiOkm. 7: 131) szláv eredetű; vö.: bolgár *Бручник* (ImSelBълg. 44); macedón *Бручник* (ImMesta. 1973. 82); szerb-horvát *Brusnik* (ComPoseg. 31); szlovén *Brusnik* (Bezlaž 1: 92); szlovák *Brusnik* 'Kisborosznok' (VSOS. 2: 517 *Rybník* a.); lengyel *Brusnik* (Rospond: SIEtNGŚl. 1: 101). Mindezek előzménye az ósszláv **brustnikō* 'fenőkőnek, köszörűkőnek való kőzet;

fenőkő, köszörűkő' < : **brusvŋ* 'fenőkővel, köszörűkővel kapcsolatos' < : **brusv* 'fenőkő, köszörűkő' (EtSlSJaz. 3: 50–2). Vö. szerb-horvát *brúsnik* 'fenőkő, köszörűkő készítésére használt agyagpala, fenőpala, Argilla cotricula' (SKNJ. 2: 220). Helynévként alkalmazva olyan helyet jelöl, ahol fenőkőnek, köszörűkőnek valót lehet találni, fejteni. — Ugyancsak az ősszláv **brusvnik*-ra mennek vissza a következő helynevek: 1327: *Boruznik* 'helység Nógrád vármegyében Losonctól nyugat-délnyugatra, Borosznok' (AnjouOkm. 2: 298), 1393: *Borosnok* 'ua.' (ZsigmOkl. 1: 347). — 1349: *Buruznik* 'egykori helység a Heves megyei Szúcstól dél-délnyugatra' (HazOkl. 255). Ma a *Boroznaki-rét* [1970: MNyTK. 125. sz. 53] emlékeztet az egykori falura.

A szláv nyelvekben a **brusv* mellett van egy másik szó is a 'fenőkő' jelölésére, mégpedig az ősszláv **os(v)la* (Šmilauer: PŕSlTop. 135) folytatása. E főnévből ugyancsak alakultak földrajzi nevek. Mindenfajta képző hozzátétele nélkül vált az **os(v)la* földrajzi névvé a lengyel *Osla* 'a Visztula mellékvize' (HydrW. 1: 223), valamint az ószorb (bajorországi szorb) **Osta* > német *Obla* (Šmilauer: PŕSlTop. 135) esetében. Idetartozónak vélem a Bükk egyik helynevét, *Oszlá-t* [1886/1925: *Oszla*: Eger és Mezőkeresztes. 1: 75 000-es térkép; 1933: *Oszla* órh(áz).: Bükk hegység. Kirándulók térképe 7. sz. 1: 50 000] is. Az így hívott hely a Cserépfalu felé húzódó Hór-völgyben található, Bükkzserctől északkeletre. *Oszla* közvetlen szomszédságában, tőle dél-délnyugatra emelkedik a fentebb már bemutatott, 450 m-nél magasabb Fénykő hegy. A *Fénykő* magyar, az *Oszla* pedig szláv névadás eredménye. Tkp. jelentésük ugyanaz: 'fenőkő'. — Az ősszláv **os(v)la* különféle képzős származékaiból meglehetősen nagyszámú földrajzi név keletkezett; vö.: szerb-horvát *Oslica* (HASz. 9: 218; Bezljaj 2: 65), szlovén *Oselica*, *Oslica*, *Osolnik*, *Oslinjek*, *Oslišča* (Bezljaj 2: 65); cseh *Oselno* (Profous 3: 289), *Oslava* (Hosák—Šrámek 2: 194), *Oslavice* (i.m. 2: 195); szlovák *Oselný vrch* ~ *Oselná skala* (GeogrNázv. 3: 74), *Oselná*, *Oselné* (i.m. 2: 104); felsőszorb *Wóslin* > német *Ossel*, *Wóslink* > német *Oßling* (Meschgang 105); lengyel *Oslawa*, *Oslawica* (Rieger: NWDS. 116); ukrán *Ocláwa*, *Ocláwka* (SHUkr. 405). Véleményem szerint idetartozik a Bars vármegyei *Oszlány* [1254/1367: *Ozlan*: Györffy 1: 465; 1321/1353: *Ozlyan*: uo.] helység neve is. A helység a Nyitra bal oldali mellékvize mellett fekszik közel a torkolathoz. Ma e patak neve *Oslianský potok* (tkp. 'Oszlányi-patak'); a századforduló táján *Hornejský potok*-nak (tkp. 'Felfalusi-patak') emlegették. Eredetileg e patakot **Os(v)la*-nak hívhatták azért, mert medrében fenőkővet lehetett szedni. (Az **osbla* főnév víznévi alkalmazására l. fentebb a lengyel *Osla-t*.) A 'valamely helyen lakó személy'-t a szláv nyelvek többnyire úgy jelölik, hogy az illető hely nevéhez az -*ěninŋ* (többes számban -*ěne*) képzőt illesztik. Az **Os(v)la* [tkp. 'fenőkő'] patak mellett lakó emberek települése tehát az **Os(v)lěne* [többes szám] nevet kaphatta. Ebből a szlovákban szabályosan *Oslany* [többes szám] fejlődött. A magyar *Oszlány* a szlovákból származik. A szlovák *Oslany* helységnévként most ismertetett származtatását cseh analógiával is meg tudom erősíteni; vö. **os(v)la* 'fenőkő': > *Oslava* 'a Jihlava bal oldali mellékvize Dél-Morvarországban': > *Oslavany* [többes szám] 'helység az Oslava mellett Brnótól nyugat-délnyugatra' (Hosák—Šrámek 2: 195). A szlovák *Oslany* és a cseh *Oslavany* között a különbség mindössze annyi, hogy az alapul szolgáló víznév az *Oslany* esetében tőszó, az *Oslavany* esetében viszont képzett szó. Figyelmet érdemel még az a körülmény, hogy Oszlánytól délkeletre egy 840 m magas hegynék *Žarnov* (tkp. 'malomkő') a neve. Bizonyára e hegyre vonatkozik az Oszlány 1329/1520. évi határjárásában szereplő „a qd. monte *Zeravzek dicto*” (Györffy 1: 465) hegynév. Ennek előzménye egy szláv **Žbrnosěko* (tkp. 'malomkővágó') lehetett. Az így hívott hegyről tehát malomkőnek valót, a hegy alján folyó **Os(v)la* patak medréből pedig fenőkövet lehetett szerezni. (A szlovák *Oslany* tövében a kutatók eddig a szláv **osblŋ* 'szamár' főnevet keresték talán egy **Oslja voda*-féle helyneven keresztül; vö.: Zaimov: Zas. 157; Šmilauer: PŕSlTop. 136; Uhlár: SzlkNK. 7: 194. E magyarázat számomra kevésbé meggyőző.)

4. A latin *cos, cotis* 'fenőkő, köszörűkő' újlatin nyelvi folytatásaiból is alakultak helynevek. Vö.: olasz *Mon-còdine, Cotòne, Coteròzzo, Codèra* (Olivieri: *DizEtIt.*² 212); francia *Quoeux* (Dauzat — Rostaing 553).

A tisztázatlan etimológiájú román *gresie* 'homokkő; fenőkő, kaszakő' (Cioreanescu: *DiccEtRum.* 378) főnévre vezethetők vissza — több-kevesebb valószínűséggel — a következő romániai helynevek: *Gresia, Gresia-Bruceasca, Valea Gresiei, Gresarea, Greşul* (Iordan: *TopRom.* 91).

A németben a 'fenőkő, köszörűkő' mindkét megjelöléséből, a *Wetzstein*-ből és *Schleifstein*-ből is keletkezett földrajzi név. A *Wetzstein*-ből való: 1170: *Wezzisteina* 'elenyészett helység Baden-Württemberg tartományban Emmendingen mellett' (Brechenmacher 2: 798); 1288: *Wezstein* 'hegy a Stuttgart melletti Esslingennél' (uo.); 1390: *Wetzstain* 'határrész a Stuttgart melletti Fellbachnál' (uo.) L. még *Wetzstein* '792 m magas hegy az NDK-ban a tübingiai Saalfeldtől dél-délkeletre'. — A *Schleifstein* helynévi alkalmazására fentebb már láttunk példát a budaörsi *Köszörűkő-hegy* kapcsán. Figyelmet érdemel, hogy a német *Wetzstein* és *Schleifstein* családnévként is használatos lett. A családnévi *Schleifstein* rejlik a Baden-Württemberg tartományban levő Breisgau településrészét jelölő *Schleifsteinhof*-ban (Brechenmacher 2: 523).

Az óangol *hwetstān* (mai angol *whetstone*) 'fenőkő, köszörűkő' etimológiailag azonos a német *Wetzstein*-nel. Több angliai földrajzi név alakult belőle: *Wheton, Whetstone, Westernhope* [*<* régi *Whestanhope*] (Ekwall⁴ 512). Az USA területén az angol szó az új *whetstone* alakban vett részt a helynevek kialakításában. Stewart (AmPIN. 532 *Whetstone* a., angolul) szerint: „A pionír telepesek idejében a szerszámok élesítésére való követ nagy becsben tartották, s azokat a helyeket, ahol ilyen lehetett találni, gyakran nevezték el így”. De nemcsak a *whetstone*, hanem az angol *grindstone* 'ua.' főnév is előfordul az USA-ban helynévi szerepben; vö. *Grindstone River* (AmPIN. 190).

A fenőkő szerény eszköz, de használati értéke igen nagy lehet. Ezért van úgy megszörva „fenőköves” földrajzi nevekkkel nemcsak az Óvilág, hanem az Újvilág térképe is.

Kiss Lajos